

- NIKOLAEVA, IRINA 2000. *Ostyak*. LINCOM Europa, München.
- PUSZTAY JÁNOS 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 1984. A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 113–117.
- RÉDEI KÁROLY 1989a. A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- RÉDEI, KÁROLY 1989b. Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. [Ősmagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAY FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. 1956. A finnugor nyelvek nyelvtörténetének néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 58: 187–200.
- TERESCSENKO H. M. 1956. ТЕРЕЩЕНКО, Н.М., *Материалы и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.

On the origin of some features of the Hungarian language

The article discusses seven features of the Hungarian language: the distinction of the two conjugations, their functions and their use – the confrontation of the focus-based approach and the object-centered approach; personal suffixes going back to personal pronouns and those going back to participles; Samoyedic–Hungarian correspondences in the verbal paradigms; tense and aspect marking; the emergence of dual and plural suffixes from determiners/connective elements; the marking of object by a locative suffix; the predicative declination of nominals and the *-t* past tense. These phenomena suggest a (Paleo-)Siberian background of the Hungarian language.

Keywords: Hungarian, conjugation, verbal personal suffixes, Samoyedic–Hungarian correspondences, emergence of number suffixes, object marking, predicative declination of nominals.

PUSZTAY JÁNOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

feze

Talán nincs még egy szó, amelyről többet írtak volna, és amelynek magyarázata ennek ellenére (vagy éppen ezért?) bizonytalanabb lenne. A MOLNÁR FERENC szerint a szót körülölelő mondat a magyar filológiának legvitatottabb mondata, s benne a *feze* a legvitatottabb szava (2005: 42, 46). A megoldási kísérletek összefoglaló áttekintését A. MOLNÁR FERENC tárja elénk (1986), későbbi írásában (2005) megemlítve az újabb magyarázatokat is.

Ahhoz, hogy a *feze* előfordulást magyarázzuk, szükséges a körülötte levő mondatot is értelmeznünk. A szövegkörnyezet ugyanis befolyásolja a lehetséges szójelentést és annak

grammatikai helyét, mondatban betöltött szerepét. A következőkben megpróbálom vázolni a számomra leginkább elfogadható értelmezést. Az elemzendő szövegrész tehát: [Ádám] „Num heon muganec. ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec iften es veteve wt ez muncař világbele. ef levn halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec”. Ebből minket leginkább az „ef levn halalnec ef puculnec feze” érdekel.

Az eddigi megoldási kísérleteket mondattanilag elemezve, a következőképpen csoportosíthatjuk: I. A mondat alanya: 1. *Ádám*, 2. *a világ*, 3. *feze*; II. A mondat állítmánya: 1. igei-névszói állítmány ([halálnak és pokolnak] *fez(e) levn*, 2. igei állítmány: *levn*.

Az értelmezési kísérletekben, ha Ádámot tekintjük a mondat alanyának, akkor hozzá az igei-névszói állítmány kapcsolódik, melyben a *feze* egy birtokos jelzős szerkezet alaptagja. Ekkor számításba vehető a *fésze(k)* szó, melynek finnugor eredete bizonyos (TESz.). Ámde annak, hogy Ádám a halál és pokol fészke legyen, nincs sok értelme („meglepő volna” ez az értelmezés – BÁRCZI 1982: 136). Számításba vehető a *fizet* ige is, illetőleg ennek *fize* töve (Ádám a halálnak és pokolnak fizetése). Erre a MÉSZÖLY GEDEON által felvetett elképzelésre leginkább illik BÁRCZI GÉZA véleménye, aki a szöveg efféle magyarázatát teljesen értelmetlennek találja (1982: 136–137). Ha a mondat alanya Ádám, akkor nem találunk olyan szót, amely ide jelentésében (‘préda, martalék’) megfelelő lenne, ezért BENKŐ LORÁND le is tesz a forma kereséséről, és csak a jelentést állapítja meg (1980: 300–301). S ha mégsem adjuk fel a megfelelő szóalak keresését, már csak íráshibát, betűtévesztést, másolási hibát feltételezhetünk. Így tesz A. MOLNÁR FERENC (1986: 181), aki a *feje* szót feltételezi: Ádám „kezdeté, eredete, ősapja”, szabadabban fogalmazva Ádám „a halál és a kárhozat forrása lett” (a *feze* → *feye* kritikájára l. HAADER 2015: 303), és BALÁZS JÁNOS (1987: 406), aki pedig a *része* szót véli itt felfedezni: Ádám „részesé ... örököse lett a halálnak, a pokolnak”. A másolási hiba feltételezése azonban nem más, mint beismerése annak, hogy az adott, leírt szóval nem tudunk mit kezdeni. Az ilyen kísérletekre felrémlik bennem a BENKŐ LORÁNDTÓL többször hallott megjegyzés: „véres a torkuk”.

Amennyiben a *világ* szót tekintjük a mondat alanyának, nehézség nélkül kapcsolhatjuk hozzá a *halálnak és pokolnak fésze* birtokos jelzős szerkezetet (BÁRCZI 1982: 136): a világ Ádám bűnének következtében a halálnak és pokolnak a fész(k)e lett (az állítmány ekkor szintén igei-névszói). Noha a *fészek* **fész(e)* töve a magyarban önállóan, a képző nélkül nem mutatható ki, a rokonyelvi megfelelések (TESz.) támogatják a *fész(e)* tö egykor önálló szóként való feltételezését. Hivatkozhatunk arra is, hogy a hasonlóan denominális *-k* képzőt tartalmazó *ének*, *lélek*, *torok* szavak eredeti töve (**én[e]*, **lél[e]*, **tor[o]* szavak) sem léteznek ma önállóan. (Persze az lenne az igazi, ha valahonnan előkerülne egy ‘fészek’ jelentésű *fész* adat.) A *világ* szónak alanyként való feltételezése már a korábbi irodalomban is felvetődött, és egy későbbi tanulmány még inkább erősíti ezt a feltételezést. GALGÓCZI LÁSZLÓ (1997) a latin Sermóval hasonlítja össze a magyar szöveget, szövegtenzilag feltárva a párhuzamosságokat és a korreferenciát a paradicsom/ház és a halál és pokol/fész(e) között. Ahogyan a büntelen embert az Isten adta paradicsom várja házként (‘lakóhely, szállás’) úgy a bűnbe esett ember sorsa lakóhelyként ez a „munkás világ”, a halállal és pokollal terhes fész(ek) (‘lakóhely, szállás’).

Tekinthetjük a mondat alanyának a *feze*-t is. Ebben az esetben a birtokos jelzős szerkezet alaptagjához mint alanyhoz a *levn* igei állítmány csatlakozik, melynek jelentése ‘elkövetkezett, történt’. S hogy mi történt? Megtörtént a vész, az emberiség számára a halál és a pokol veszedelme. A *feze* tehát másolási folyamat következtében jött létre a *veze*

(‘vésze’) helyett „egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább” (HAADER 2015: 305). Ez az értelmezés új jelentést ad a mondatnak: a bűn következményeként megjelent a pokol és a halál. Csak egy baj van: az értelmezésben a szerző másolási folyamat következtében felcserélődött grafémával számol. A „véres torok” értelze tehát ezt a próbálkozást is átlengji.

Amennyiben nem kívánunk a másolási hiba csalogató útvesztőjébe kerülni, egy út marad csupán: elfogadni a BÁRCZI–GALGÓCZI érvelést. Ez az érvelés ugyanis a jelentéstani–szövegtani érvelés mellett két szerkezeti sajátossággal is megerősíthető.

Az egyik a személyes névmás hiánya. Amikor ugyanis a szerző a vizsgált mondategység („*ef levn halal nec ef pucul nec feze*”) előtt és után egyértelműen Ádámra utal (Horogvecz iften es veteve *wt* ez muncaf világbele., illetőleg *ef* mend *w* nemenece), kiteszi a személyes névmást. Az „*es levn halal nec es pucul nec feze*” mondatban azonban ez hiányzik. Ez a hiány megengedi (véleményem szerint: indokolja), hogy itt Ádám helyett a *világ*-gal mint alánnyal számoljunk.

A másik: az eddigi mondattani sémák mellé felsorakoztatható még egy további, melyben a *világ* az alany és mellette a *levn* nem segédige, hanem főige (‘lesz vmivé’), melynek argumentuma fakultatív vonzatként a *feze*. Ez az értelmezés a fenti mondat szerkezet-felfogásban a szó szerkezetében tér el az eddigiektől: a *feze* (*fez+e*) -e eleme nem birtokos személyjel, hanem eredeti latívusragból lett translatívusrag, amelyet megelőzően a *halál* és *pokol* datívusban áll. BENKŐ LORÁND felveti ezt a lehetőséget (1980: 301–303), felsorolja az ezt támogató érveket, majd az ellene szólókat is. Óvatos fogalmazásának végkövetkeztetése is az, hogy valószínűbbnek tartja a birtokos jelzős szerkezetet (nála ugyanis Ádám a mondat alánya), de nem utasítja el egyértelműen a latívusragos magyarázatot sem. Ha azonban újraolvassuk a GALGÓCZI felállította párhuzamokat (paradicsom/házoá és halál-pokol/feszé), akkor nemcsak a jelentésbeli párhuzam kell, hogy feltűnjék, hanem a *hazoa* teljestövüsitett, s ezáltal erőteljesen translatívusosi alakja is. A *feze* tehát nemcsak jelentésében felelne meg a *hazoa*-nak, hanem szerkezetileg is, a párhuzam tehát egy újabb síkon is értelmezhető.

Az „*es mend ő nemének*” szakasz felfogásom szerint szintén ebben a szövegtani–retorikai felfogásban értelmezhető leginkább: nem más, mint hozzáfűzés, a szinonim szóval (*nemének*) megerősítése a korábbi „*Num heon muganec. ge mend w foianec halalut evec.*”-nek. A kötőszó pedig talán *és*-nek, talán *is*-nek értelmezhető. HAADER LEA az *is* mellett szavaz, ahogyan írja: „Az *is* kapcsolja ívvé a két mondatot” (2015: 306). De még az *is* lehet, hogy ebben az *es*-ben mindkét jelentés (a kötőszói és a nyomatékösítő is) benne van.

Hivatkozott irodalom

- A. MOLNÁR FERENC 1986. *Feze. Magyar Nyelv* 82: 169–190.
 A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. Debrecen.
 BALÁZS JÁNOS 1987. Mikor kezdték a Bibliát nyelvünkre fordítani? *Magyar Nyelv* 83: 403–410.
 BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 GALGÓCZI LÁSZLÓ 1997. Nyelv és nyelvhasználat az Árpád-korban. (Adalékok a Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezéséhez.) In: JANCSÁK CSABA – KÓSA KINGA – NAGY TAMÁS – NYULASSY ÁGNES szerk., *Honfoglaláskori emléknepok*. (Második, módosított kiadás.) JGYTF Történettudományi Tanszéke, Szeged. 144–160.

HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti Beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Az új Etimológiai szótár néhány létező és hiányzó szócikkéről

A ZAICZ GÁBOR és társai szerkesztette, felettébb közhasznú és a képzőkre, ragokra s jelekre külön figyelmet fordító Etimológiai Szótár (2006) öt közszót (*bogrács*, *könyv*, *sámán*, *tepsi*, *tundra*) és öt népnevet (*alán*, *besenyő*, *burját*, *mandzsu*, *tatár*) vizsgáló szócikkéhez szólok hozzá, és két további, már kihalóban lévő közszó (*boncsok*, *csája*) s egy máig eleven népnév (*kalmük*) eredetét igyekszem pontosítani.¹

Alán. Az *alán* népnév az új Etimológiai szótár szócikkében (ESz. 16), az ilyen nevű iráni népre vonatkozó „ókorban” időmeghatározás kiterjeszthető a középkorra. A szó, mint a szótár több címszava (*asszony*, *híd*, *nemes*, *sajt* stb.) bizonyítja, nemcsak történet-, de nyelvtudományi szakszó is.

Besenyő. A *besenyő* népnév az új Etimológiai szótár (ESz. 66) szerint „a török nyelvekben nem mutatható ki”, l. azonban Kásgari Mahmúd 11. századi *báčänäk* szavát és részletesen RÓNA-TAS és BERTA munkáját (WOT. 1: 121–122).

Bogrács. A *bogrács* szó (ESz. 74) eredetét illetően nincs kétség, hogy ez részben délszláv közvetítésű oszmán török elem, de a *bakır* ’réz’ és az *ağaç* ’fa’ összetételéből (EWUng. 1: 116–117; Esz. 24b) nehezen származtatható. KAKUK ZSUZSA (1973: 56, 1977: 97–98) is a *bakır* származékának tartja. HASAN EREN török szófejtő szótára (1999: 34ab) szerint a *bakraç* esetében nem szóösszetételről, hanem szóképzésről van szó: *bakır*+*aç* (a kicsinyítő képző *-Aç* előtti szótag magánhangzója kiesett). Ugyanígy ítélte SEVORTJAN (1978: 46) és RÄSÄNEN (1969: 58b) is.

Talán érdekes megemlíteni, hogy JUDACHIN 1965 szerint a kirgiz *bakır* ’réz’ szó másodlagos jelentése ’metalličeskoe vedro = fémvödör’ (102a), azaz itt anyagnévből lett edénynév; a *kol bakır*; szó szerint ’kéz(i) üst’, pedig ’neboľšoj dorožnyj mednoj kotěl (kotoryj privjazjyvali k torokam) = kis úti rézüst (melyet a nyereg teherszíjjaihoz szoktak kötözni)’. Ezt azonban másutt (396b) így értelmezi: ’metalličeskij upolovnik = fém merőkanál’ (396b), és ennek jelentésbeli rokonául hozza a *čoyun kašik*, szó szerint ’öntöttvas kanál’ összetételt, amely ’neboľšaja skovorodka s ručkoj = kis serpenyő nyéllal’ (364a). A *čoyun* ’öntöttvas’ másodlagos jelentése ugyancsak ’fém edény’. (Fordított jelentésváltozást mutat a mai halha-mongol *šājan* /ʃa:ɕɔŋ/ ’porcelán’, kalmük *šāzn*, *šāzy* ’porcelán; teáscsésze’ < kínai *chá*+*zhōng* ’teáscsésze’.)

Törökből valók a *bogrács* következő kalmük megfelelői: *bāk^hrs*, *bak^hrs*, *bāk^hrsⁿ*, *bak^hrsⁿ* ’Kasserolle, kleiner Kessel mit Griff und Deckel’ (RAMSTEDT 1935: 38a), azaz ’nyeles és fedeles fazék’ is. RAMSTEDT ehhez idézi a kazak *baqıraš* ’Kasserolle, Kessel (von Eisen

¹ A vizsgált szavakat betűrendben közöljük. (A szerk.)